

Роман РАДОВИЧ

ПОЛІСЬКИЙ ЛЬОХ І ПИТАННЯ РЕКОНСТРУКЦІЇ ЗЕМЛЯНКОВОГО ТА НАПІВЗЕМЛЯНКОВОГО ЖИТЛА

Генеза та розвиток житла — одна з найбільш важливих проблем сучасної етнологічної науки. Її з'ясування потребує вирішення низки завдань¹, не останнє місце серед яких посідають конструктивні особливості господарських споруд. Беручи до уваги твердження польського дослідника народного будівництва Збігнева Дмоховського про те, що „господарські будівлі повстали значно пізніше від житлових і, напевно, неодноразово переймали їх уклад”², а також подібне твердження Михайла Драгоманова, відповідно до якого „давніші типи житлових будівель у процесі піднесення культури на вищий щабель, переходят у розряд господарських”³, стає зрозумілою важливість розгляду цього питання. Власне, прискіпливий аналіз окремих елементів цих споруд, їх різновидів дає можливість простежити певні початкові етапи формування житла. Якщо „стебку”⁴ дослідники вважають прайоритетом зрубної наземної хати⁵, то поліські „льохи”, більше чи менше заглиблени у ґрунт, несуть у собі ряд конструктивних ознак, притаманних землянковому та напівземлянковому житлу. Це й зрозуміло, адже в конструктивному та просторово-архітектурному вирішенні тимчасове землянкове житло має багато спільних рис із будівлями заглибленою чи напівзаглибленою типу, призначеними для зберігання коренеплодів. Великою мірою це пояснюється тим, що вимоги,

¹ Глушко М. Методика реконструкції об'єктів культури населення України доісторичного періоду (досвід етнологів) // Археологічні дослідження Львівського університету.— Львів, 2006.— Вип. 9.— С. 204—205.

² Dmochowski Z. Ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym // Biuletyn historii sztuki i kultury.— 1937.— Roczn. V.— S. 175.

³ Записки Юго-Западного отдела Русского географического общества.— К., 1874—1875.— Т. 2.— С. 35—36.

⁴ Стебка — це дерев'яна наземна споруда зрубної конструкції з дещо заглибленою дошкою і плоскою утепленою стелею, закрита дахом; призначена для зберігання коренеплодів та інших теплолюбивих продуктів рільництва, страв тощо. Доказлише про це споруду див. Радович Р. Поліська стебка (за матеріалами правобережного Полісся) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці Секції етнографії і фольклористики.— Львів, 2001.— Т. CCXLII.— С. 203—229.

⁵ Вовк Х.в. Етнографічні особливості українського народу // Вовк Х.в. Студії з української етнографії та антропології.— К., 1995.— С. 110; Приходько М. П. Особливості сільського житла на Поліссі // Народна творчість та етнографія (далі — НТЕ).— 1970.— № 6.— С. 51—52; Данилюк А. Наша хата (етнографічний нарис про традиційне поліське житло) — Луцьк, 1993.— С. 10 та ін.

які ставили до тих і тих, були майже ідентичними: сухість, провітрюваність, максимальна забезпеченість від тепловтрат тощо⁶. Тому детальне дослідження конструктивних особливостей цих будівель (вони збереглися до сьогодні) дає можливість значно розширити наші знання про житла землянкового типу.

На теренах України землянкове та напівземлянкове житло має давню історію. Зокрема, такі будівлі переважали на поселеннях зарубинецької культури (ІІ ст. до н. е.—І ст. н. е.). Як твердять археологи, житла у різних районах поширення цієї культури відзначалися значною різноманітністю архітектурних рішень. На Поліссі були поширені напівземлянки-зруби (на відміну від середньодніпровських заглиблених чи верхньодніпровських наземних жител із каркасними стінами)⁷. Заглиблені у материк напівземлянки і землянки побутували на черняхівських поселеннях лісостепової зони України (ІІІ—V ст.). Тутешні напівземлянки мали стовпову конструкцію і сплетені з лози, обмазані глиною стіни або зрубну конструкцію (стіни складені з колод)⁸. Це стосується і житлобудівництва синхронної із черняхівською кіївською культурою, де переважали наближені до квадрата невеликі напівземлянки⁹. До комплексів кінця IV—V ст., що характеризують перехідний етап від пам'яток римського до пам'яток ранньосередньовічного часу, теж входили житла-напівземлянки¹⁰. Чотирикутні у плані напівземлянки превалювали у слов'ян празько-корчацької та пеньківської культур (V—VII ст.)¹¹. Правда, населення іменьківської та дзедзицької культур віддавало перевагу наземним житлам¹². Напівземлянкове житло панувало і на поселеннях VIII—X ст. (райковецька, волинцівська, роменська культури)¹³. У давньоруських поселеннях XI—XII ст. провідні місце також посідає заглиблене житло, водночас поширені майже наземні будівлі, заглиблені у землю на 25—30 см¹⁴. Однак у лісостепової зоні наземні житла набувають значного поширення щойно у XII—XIII ст.¹⁵

Правда, у деяких регіонах України землянкове і напівземлянкове житло (поряд із наземним) існувало і в післямонгольський час. Насамперед це стосується південних (степових) місцевостей. Зокрема, напівземлянковий тип житла археологи простежують на нижньодніпровських поселеннях X—XIV ст.¹⁶ За даними Федора Вовка, житлом землянкового

⁶ Радович Р Приміщення для зберігання коренеплодів на території Північного Прикарпаття // Народознавчі зошити.— 1999.— № 3.— С. 384—386; його ж. Тимчасове житло українців // Вісник Львівського університету. Серія історична.— Львів, 2005.— Вип. 39.— С. 522; його ж. Тимчасове житло поліщуків // Народознавчі зошити.— 2006.— № 3.— С. 49.

⁷ Максимов Е. В. Зарубинецька культура на території УССР.— К., 1982.— С. 10.

⁸ Баран В. Д. Давні слів'яни // Україна крізь віки.— К., 1998.— Т. 3.— С. 174—175.

⁹ Там само.— С. 184.

¹⁰ Там само.— С. 194—202.

¹¹ Там само.— С. 34—35, 51.

¹² Там само.— С. 71, 74.

¹³ Там само.— С. 92, 96, 100.

¹⁴ Відейко М., Терпиловський Р., Петрашенко В. Давні поселення України.— К., 2005.— С. 140.

¹⁵ Раппопорт П. А. Древнерусское жилище // Археология СССР. Свод археологических источников.— Ленинград, 1975.— С. 160.

¹⁶ Олійник О. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734—1775).— Запоріжжя, 2005.— С. 90—91.

типу були курені запорожців на січах і зимівниках¹⁷. У контексті сказаного на увагу заслуговують „бурдюги“ запорізьких козаків XVI—XVII ст.— поодинокі, без буль-яких додаткових споруд землянки, розкидані по глибокому степу запорізьких вольностей. У конструктивному плані „бурдюги“ були надзвичайно простими: у викопаній ямі встановлювали чотири стіни, виплетені з хмизу, навколо стін нагортали землю, зверху робили дах, а все це разом обмазували знадвору глиною, вимішаною з кісяком, і обставляли „кураєм“. У стінах залишали отвори для невеличкіх круглих віконечок, засклених зеленим та рябеньким (з камінцями) склом у круглій рамці з чотирьох трісок. Усередині „бурдюга“ не було ані печі, ані дімаря. Піч замінювала „мечеть“ (?), складена з каменю, на якій пекли хліб, та „кабиця“, на якій варили страву. Іноді в „бурдюгах“ використовували примітивні меблі¹⁸. „Бурдюг“, який описав Дмитро Яворницький, займав 16 м² із розмірами стін 2,84 × 5,68 м¹⁹. Часто запорізькі землянки були виріті у схилах пагорбів (землянка, яку замалював 1781 р. французький художник Жан-Анрі Мюнц неподалік Нового Кодака)²⁰ чи видовбані у насаруваннях вапняку-черепашнику (Нерубайські хутори поблизу Одеси)²¹. Такі землянки могли бути і двокамерними²². Подібні споруди землянкового та напівземлянкового типу — „курені“ запорожців описав російський учений Михаїл Забилін. Вони мали вже більші розміри, бо призначалися для одночасного проживання 5—10 чоловік. Для зведення їх теж викопували яму, а стіни разом з дахом кріпили на підпорах. Можна припустити, що, як і у хатах-мазанках, стіни виплітали з плоту й обліплювали змішаною з глиною землею чи просто глиною, після чого з внутрішнього боку на гладко змащували глиною. Іноді пліт слугував і основою даху: по ньому насипали вал землі, покривали соломою, очертати чи травою. Такий дах швидко заростав і здалеку видно було лише пагорби, вкриті травою. До куреня входили по земляних сходах через невеличкі міцні двері (маленькі віконця робили тільки тоді, коли стіни трохи вишищувалися над землею). Посередині куреня влаштовували вогнище, хоча його місце вже часто займала піч. Дим виходив через отвір у стріці та крізь дверний отвір, хоча траплялися споруди з виведеними понад дах коминами-„трубами“²³.

На півдні України (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька обл.) місцеве населення споруджувало землянкове та напівземлянкове стаціонарне житло ще наприкінці XIX — на початку XX ст.²⁴ Тут стіни хат складали із саману, вальків, рідше — з каменю або глиносолом’яної

¹⁷ Вовк Х.В. Етнографічні особливості. — С. 91.

¹⁸ Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 189—190.

¹⁹ Яворницький Д. Запорожье в остатках старины и преданиях народа: В 2 ч.— К., 1995.— С. 271.

²⁰ Олійник О. Запорозький зимівник. — С. 89; Мицик Ю. Очима французького художника // Козацтво. — 1993. — № 1. — С. 25.

²¹ Олійник О. Запорозький зимівник. — С. 90.

²² Там само. — С. 89.

²³ Забылин М. Русский народ. Его обычай, обряды, предания, суеверия и поэзия. — Москва, 1880.— С. 461.

²⁴ Косміна Т. Поселення, садиба, житло // Українці: Історико-етнографічна монографія: У 2 кн.— Опішне, 1999.— Кн. 2.— С. 40; Данилюк А. Українська хата.— К., 1991.— С. 27—28.

маси (глинобитні та глиноплитні) тощо²⁵. Дослідники згадують про використання для цих потреб дерну²⁶. Місцеве житло зберегло такі реліктові явища, як дах-стеля сошної конструкції, присипка даху землею та ін.²⁷ Наприклад, стіни дводільної хати-напівземлянки (хата + сіни) 1906 р. із с. Крижанівці Комінтернівського р-ну Одеської обл. складені з глиносоломи, і товщина їх сягає 0,5 м. Конструкції стелі й даху суміщені (покриття двосхиле — трикутне у перекрої). Покриття влаштовували таким чином: на крокви встеляли виноградну лозу, жужелицю та землю з глиною (0,5 м)²⁸. Стіни напівземлянки XIX ст. із с. Рибаківці Березанського р-ну Одеської обл. муровані з каменю-черепашникі. У плані споруда тридільна — хата + сіни + хата. Суміщене з даховими конструкціями перекриття — трикутне у перекрої: на поздовжньому склоні-перекладі — крокви, поверх цього — настил очерету, соломи та земляна присипка²⁹.

Сporadично стаціонарне напівземлянкове житло у XIX ст. траплялося також на території лісостепової частини України. Зокрема, за даними Тамари Косміної, на початку ХХ ст. у деяких найбідніших селян центральних і, особливо, південних районів Поділля були одно- і двокамерні землянкові та напівземлянкові житлові споруди³⁰. На основі повідомлень Василя Милорадовича можна зробити висновок, що землянкове житло ще у другій половині XIX ст. з'єдналося на Полтавщині (у колишньому Лубенському повіті)³¹. Проте на цих теренах землянковими здебільшого були тимчасові житла. Так, за даними Софропія Колтатіва, у с. Вільховець Борщівського р-ну Тернопільської обл. ще у ХХ ст. тимчасові житлові споруди — „бурдей“³² (паралельно побутував термін „буди“) використовували сторожі великих панських садів і полів. Землянку-„бурдей“ влаштовували в умовах як горбистого, так і рівнинного рельєфу. Автор подав опис такої „буди“, призначеної для нічних сільських сторожів³³. На Черкащині (с. Стеблів Корсунь-Шевченківського р-ну) у „зем-

²⁵ Стельмах Г. Ю. Поселения, двір, житло // Українці: Історико-етнографічна монографія: Макет / За ред. К. Гуслистоого / Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії — К., 1959. — Т. 1. — С. 311.

²⁶ Федір Вовк фіксував перекази про такі хати від переселених козаків на півострові Тамань (Краснодарський край (Росія)). Див.: Вовк Х. в. Етнографічні особливості... — С. 98.

²⁷ Данилюк А. Українська хата. — С. 27—28;

²⁸ Там само.

²⁹ Там само. — С. 28.

³⁰ Косміна Т. В. Сільське житло Поділля (кінець XIX—XX ст.): Історико-етнографічне дослідження — К., 1980. — С. 49.

³¹ Милорадович В. П. Житло-бытьє лубенського крестьянства // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. — К., 1991. — С. 178.

³² Ше у середині XIX ст. Анатоль Свидницький наголошував, що в Україні житла землянкового типу повсюдно називали „бурдіями“. На його думку, слово „бурдій“ складне: „бурая — дъля“ (оскільки споруджувати такі будівлі людей змусили бурі). На Поділлі терміном „бурдій“ („бурдей“, „бурдель“) ще називали землянкове та напівземлянкове житло, в якому не було стелі, а дах поєднував функції стелі та даху (див.: Свидницький А. Остатки от времен доисторических народных предания // Свидницький А. Романи, оповідання нариси. — К., 1985. — С. 515. — (Бібліотека української літератури). Лексикою „бурдей“ у Карпатах (Гуцульщина) означають невелике зрубне двокамерне житло наземного типу з „плюсним“ двосхилим дахом, „приваленим каменем“ (див.: Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 1 // Матеріали до українсько-руської етннології. — Львів, 1899. — Т. II. — С. 137).

³³ „Біля фіртки, у паркані — мурі, що оточував площу, на якій стояла стара дерев'яна церква, знаходилась землянка для нічних сторожів. Це була яма, викопана в землі на рівному терені. До цієї ями входили кількома східцями. В буді по боках були великі приспівки, поверх цього — настил очерету, соломи та земляна присипка“.

лянках" ще до сьогодні інколи утримують свійських тварин (кіз, свиней). За твердженнями респондентів, подібне тимчасове житло тут споруджували ще у середині ХХ ст. (у післявоєнний час, коли втратили хату)³⁴. Зазначимо, що у деяких районах Лісостепу, зокрема на Поділлі, ще у житлах XIX ст. долівку часто заглиблювали (на 10—15 см) у землю.

Щодо лісової зони України (Полісся), то стаціонарних землянкових чи напівземлянкових жител у XIX—XX ст. тут не зафіксовано. Натомість на окрему увагу заслуговують тимчасові житлові опалювані споруди (частково чи цілковито заглиблені у ґрунт), які споруджували пастухи, лісоруби, смолокури. Такі споруди поліщуки зводили, втративши постійне житло внаслідок воєн, пожеж тощо. У лісових землянках могли мешкати одинаки-відлюдники. Такі споруди призначалися для цілорічного користування (як у весняно-літній, так і в осінньо-зимовий періоди). Заглибленість цих будівель була у безпосередній залежності від фізичного стану ґрунту (рельєфу, рівні грунтових вод, наявності стоків тощо). Для влаштування їх вибирали сухі, підвищені місця, уbezпеченні від затікання води. Часто їх копали у склинах пагорбів. Варто наголосити, що максимальна заглибленість у землю при використанні цих споруд у зимовий період була дуже зручною і сuto з міркувань теплотехніки. Як уважав Ф. Вовк, землянки конструктивними рисами майже не різнилися від наземних тимчасових „куренів"³⁵: вони тільки були більшого розміру, мали піч, і їх будували заглибленими у ґрунт. Плоский або двосхилий дах підтримували дві або чотири сохи³⁶.

Описуючи тимчасове житло лісорубів Полісся, Білоруси, дослідники виділяли два його типи: наземні шалаши („курені", „будани", „станки", „сторожки") та землянки³⁷. В околицях села Літвиця Дубровицького р-ну Рівненської обл. в „куренях" або в копаних „льохах" колись жили „смолярі" (в наземних „куренях" ранньою весною було холодно, тому копали „льохи")³⁸. Заглиблені в землю „буди" (паралельно побутувала лексема „льох") робили пастухи із с. Велике Вербче Сарнівського р-ну Рівненської обл. На худобу городили „загороди" („кошари"). Всередині кошари був критий гіллям „шалаш" — тут стояла худоба. „Буду" споруджували всередині загороди, впритул до „шалаша". Таку ж конструкцію мали „курени" („льохи") лісорубів в околицях цього села³⁹.

Окрім згадки про курені-землянки подає краєзнавець Микола Бриценун-Ходак із Коростенського р-ну Житомирської обл. Зокрема, за свід-

нари з соломою,— на них лежали вартівники в негоду. Верх був двосхилий, з полін, опертих на поздовжню платву, вкладену на дві сохи. Поверх полін — солома, а поверх соломи — тички" (див.: Колтатів С. Культура Вільхівчан / Опублікував М. Глущко // Літопис Борщівщини.— Борщів, 1993.— Вип. 4.— С. 59).

³⁴ Зап. 4 червня 2008 р. у с. Стеблів Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. від Здоріченка Володимира Терентійовича, 1935 р. н.

³⁵ Ці споруди ми описали в окремих публікаціях (див.: Радович Р. Тимчасове житло українців.— С. 486—526; його ж. Тимчасове житло поліщуків.— С. 481—492).

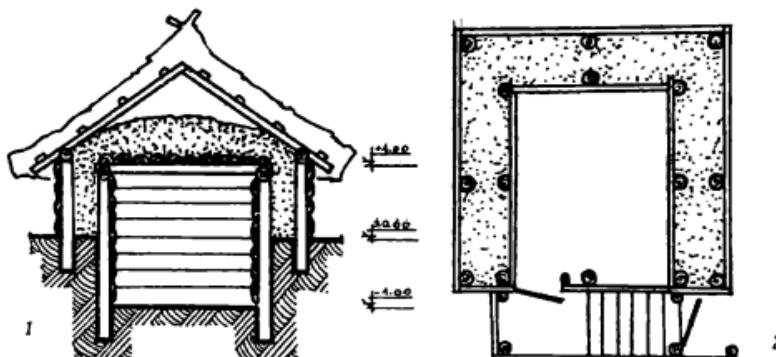
³⁶ Вовк Х. Етнографічні особливості...— С. 91.

³⁷ Бураковская Н., Федына Р. Лесные промыслы // Полесье. Материальная культура.— К., 1988.— С. 238—239.

³⁸ Зап. 25 липня 2008 р. у с. Літвиця Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Колоді Григорія Васильовича, 1955 р. н.

³⁹ Зап. 29 липня 2008 р. у с. Велике Вербче Сарнівського р-ну Рівненської обл. від Мельника Василя Федоровича, 1930 р. н.

ченням Грищенка Матвія Михайловича, 1897 р. н., із с. Мелені, тут ще „перед 1941 р. дід Васянович викопав землянку, плашками стіни укріпив, верх зробив, мав курінь-землянку, теплу, суху. Жив на відлюдді, збирав лікарські трави, людям помагав“⁴⁰. У с. Мединівка „у лісі дід один жив у курені [...] яму викопав, курінь над ямою сп'яв, кришу зробив“⁴¹. Докладніше курінь-землянку описано у с. Васьковичі. У сухому пагорбі копається яма на зріст людини, зсередини шалюється деревом, зводиться верхнє покриття, „ладнається двері-лаз, хідник униз“⁴².

1. „Лъох“ із с. Літвиця Дубровицького р-ну Рівненської обл.:
1 — поперечний розріз; 2 — план

Цікаву розповідь про землянкове тимчасове житло („льох“) нам вдається записати у с. Остапи Лугинського р-ну Житомирської обл. від Ставровойта Луки Титовича; 1922 р. н. Його споруджували під час „войни з немцем“, коли жили в лісі. „В лесі копали лъохи“ (землянки.— Р. Р.). В землі копали прямокутні у плані ями „в рост чоловіка“. По кутах вкопували „ушачки“, між ними закладали „бровна“ протесані. По верху ями „кришу“ (на кроквах, підтримуваних сохами), по них вкладали горизонтальні „бровна“ і обкладали зверху „ражею“ (дерном). У лъохи розкопували хід завдовжки 3—4 м. Всередині „строїли печку“. Коли в селі хтось залишився без житла, то також споруджував такого тимчасового „льоха“ (респондент пам'ятає таке житло в одного діда)⁴³.

У с. Залужжя Дубровицького р-ну Рівненської обл. теж „в войну“ споруджували землянкові житла: „Землянки — на високому викопували

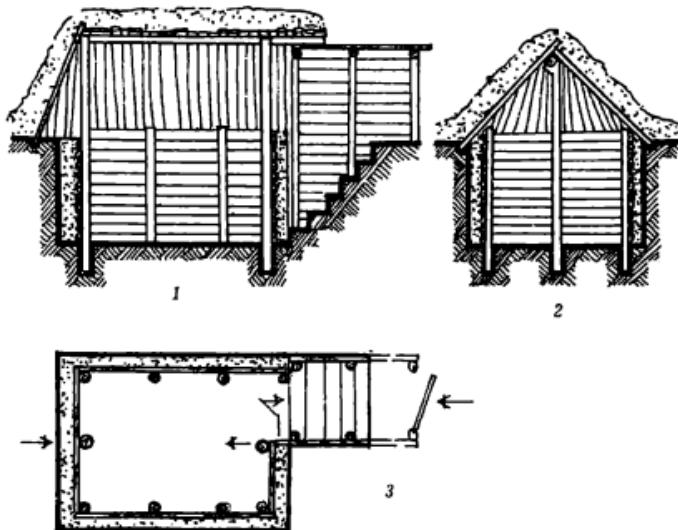
⁴⁰ Брицуц-Ходак М. Літописна земля древлян: археологія, історія, етнографія.— Коростень, 2002.— С. 326.

⁴¹ Там само.— С. 327.

⁴² Там само.— С. 332.

⁴³ Зап. 19 листопада 2005 р. у с. Остапи Лугинського р-ну Житомирської обл. від Ставровойта Луки Титовича, 1922 р. н.

яму, обставляли бровнами, біили [...] спали на полах [...] Зверху крили бровнами на 2—4-х сохах. На сохи — прогон, на нього — бровна, зверху засипали землею. Були землянки на дві комнати. Були печі без димоходів [...] дим по хаті розходився [...] відкривали двері [...] вони маленькі [...] прорізані вікна над землею [...] були такі маленькі віконця (з землі над землею) [...] був лучник — світили [...] жаліза висілі, мішок, обруч [...] могли світити і на припічку [...] на коминку [...] могло бути вогнище”⁴⁴.

2. „Лъох“ із с. Велике Вербче Сарнівського р-ну Рівненської обл.:
1 — поздовжній розріз; 2 — поперечний розріз; 3 — план

Подібні оповіді записано і в інших селах Дубровицького та Сарнівського р-нів Рівненської обл. „Як село німці спалілі [...] в лісі жило багато [...] робіл землянки такі [...] дядько зробив землянку, в тій землянці сиділи (в селі) а в лісі сиділи [...] такі будки поробіл — посередині вогонь [...] зробилі так там — пічка з кірпічу [...] Землянка викопана деревом обкладена, зроблена пічка з кірпіча, комин на версі [...] нари [...] було окно [...] Так деревом собі обкладене [...] крили досками, а зверху землью [...] таке окенце було [...] і сходи в землю викопані...“⁴⁵ „Вглиблене в землю, а такво метер, бульше — вгору, вукно було, двера були, все було [...] робі-

⁴⁴ Зап. 31 липня 2008 р. у с. Залужжя Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Катя-ша Якима Павловича, 1931 р. н.

⁴⁵ Зап. С. Ципищев 30 липня 2008 р. у с. Сварицевичі Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Мисюри Уляні Василівни, 1925 р. н.

лі [...] печ була з кірпіча сирівки [...] сушилі на сонці [...] дим, як в хаті — в комін [...] всередині деревом (обкладене). — Р. Р.) [...] замазане зсередини глиною [...] жив в землянці дядько, моєї матери брат (йому спалілі хату в войну) [...] над землею ставілі дерево таке [...] з коленого дуба і крішу [...] обсипалі песком, щоб тепло було [...] сходи викопали в землі до дверей [...] були лужка і поли, спалі на гороховині з фасолі⁴⁶.

Описуючи землянкове житло (житлові „льохи“), респонденти наголошують, що, споруджуючи його, застосовували ті ж техніки та технології, що і при влаштуванні господарських „погребів“. Наприклад, „льохи“ смолярів із околиць села Літвиця мали таку ж конструкцію, як і ті, які призначались для зберігання коренеплодів. Однаке поліщасти здебільшого старалися вкопати їх у пагорб. Ззовні житлові „льохи“ обкладали землею, робили „столю“ і „наложували дерню“⁴⁷. Конструктивні особливості заглиблених у землю „буд“ пастухів та „куренів“ лісорубів у с. Велике Вербче теж порівнюють із „погребами“⁴⁸. Подібну інформацію почерпнуто і в інших населених пунктах: „В войну жили в землянках; вони такі, як погреба“⁴⁹; „В войну (у кого згоріла хата). — Р. Р.) — рилі землянки (такі, як льох) і в них жилі“⁵⁰; „Колось, в войну, так, як льоха, робилі землячки. Толькі в них була печ і замість продухи робилі комина з лежаком, щоб вон (комин). — Р. Р.) був не правий (прямий. — Р. Р.), щоб не затікала вода. До землянок робилі сходи з землі“⁵¹; „Старі люди казали, що були льохи в яких жили (яма обмощена досками і замашена глиною). Була столя, в яму вели земляні сходи, була піч з сировки“⁵² та ін. Враховуючи сказане, стає зрозумілим, що детальне дослідження конструктивних особливостей та технологій спорудження заглиблених у землю господарських „погребів“ (призначених для зберігання коренеплодів) дасть можливість з’ясувати низку важливих питань, пов’язаних із специфікою влаштування землянкових та напівземлянкових жителів.

У залежності від фізичного стану ґрунтів та інших місцевих чинників, споруди для зберігання коренеплодів робили заглибленого (землянкового), напівзаглибленого (напівземлянкового) та наземного типів. В умовах низинного та болотистого Полісся з високим рівнем ґрутових вод не всюди була можливість споруджувати заглиблені та напівзаглиблені будівлі. Тому тут коренеплоди часто зберігали у приміщеннях наземного типу — „стебках“ („пуклатах“, „теплих пивницях“, „теплих коморах“, „варивнях“ тощо). Стебки правобережного Полісся України класифікують так: стебки, що становлять складову житлового зв’язку (виділені у сінях чи роз-

⁴⁶ Зап. С. Ципишев 29 липня 2008 р. у с. Велике Вербче Сарнівського р-ну Рівненської обл. від Давидюк Ганни Захарівни, 1935 р. н.

⁴⁷ Зап. 25 липня 2008 р. у с. Літвиця Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Колоді Григорія Васильовича, 1955 р. н.

⁴⁸ Зап. 29 липня 2008 р. у с. Велике Вербче Сарнівського р-ну Рівненської обл. від Мельника Василя Федоровича, 1930 р. н.

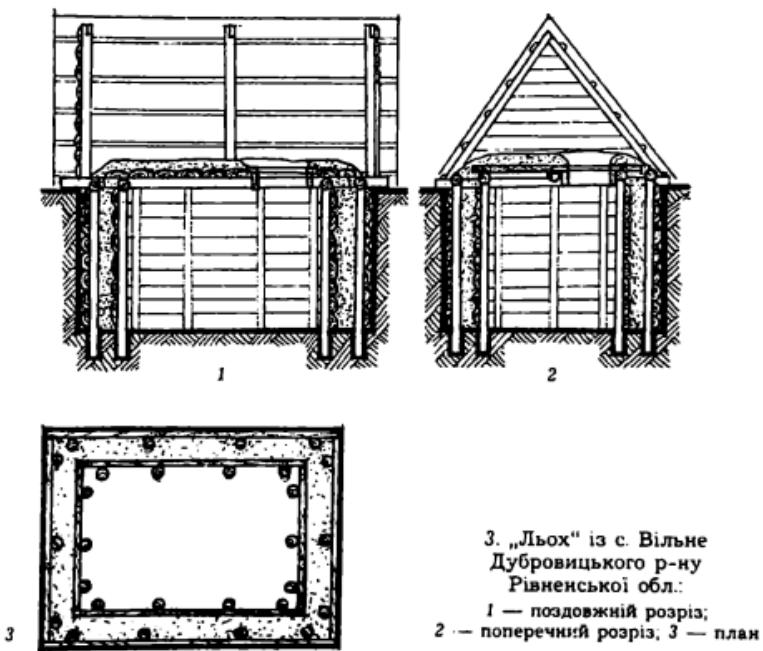
⁴⁹ Зап. 30 липня 2008 р. у с. Сварицевічі Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Швайка Павла Івановича, 1928 р. н.

⁵⁰ Зап. 26 липня 2008 р. у с. Корост Сарнівського р-ну Рівненської обл. від Комара Максима Опанасовича, 1929 р. н.

⁵¹ Зап. 28 липня 2008 р. у с. Грицки Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Нестерчука Степана Терентійовича, 1934 р. н.

⁵² Зап. 28 липня 2008 р. у с. Грицки Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Пришка Григорія Васильовича, 1934 р. н.

міщені з протилежного від житлової камери боку сіней); стебки зблоковані з житлом; стебки зблоковані з холодними будівлями двору (чи становлять їх складову частину); стебки як окремі будівлі⁵³. Ящо у минулому „стебки“ першого або другого типів були поширені по всій території правобережного Полісся, то „стебки“ як окремі одно- чи дводільні споруди локалізувалися у Поліському, Чорнобильському, Іванківському, Вишгородському р-нах Київської, Овруцькому, Олевському, Народицькому, Малинському, Радомишльському, Лугинському, Коростенському р-нах Житомирської, Рокитнянському, Сарнівському, Березнівському р-нах

3. „Льох“ із с. Вільне
Дубровицького р-ну
Рівненської обл.:

1 — поздовжній розріз;
2 — поперечний розріз; 3 — план

Рівненської областей⁵⁴. Дослідники згадують такі споруди у Ємільчинському, Новоград-Волинському, Володарськ-Волинському, Черняхівському р-нах Житомирської обл.⁵⁵ Південна межа поширення „стебок“ усіх типів поки що точно не встановлена⁵⁶. Натомість на заході межа побуту-

⁵³ Радович Р. Поліська стебка... — С. 205.

⁵⁴ Там само. — С. 207—208.

⁵⁵ Брицун-Ходак М. Літописна земля древлян... — С. 328—334.

⁵⁶ Рудименти призначеної для зберігання коренеплодів теплої комори („прибік“), виділеної по ширині житлового приміщення, відомі у деяких місцевостях галицької Волині (хата 1888 р. із с. Андріївка Радехівського р-ну Львівської обл.). Житла з такими коморчиками, де колись переховували бульбу”, згадує тут також Ф. Вовк (див.: Вовк Х. Етнографічні

вання окремих „стебок” простежується досить чітко: вони побутували майже на всій території Рокитнянського р-ну (крім сіл на його крайньому заході: Томашгород, Переходичі та ін.), у південно-східній частині Сарнівського та на сході Березінського р-нів⁵⁷. Далі у західному напрямку згадок про такі споруди не зафіковано⁵⁸. Тут на зміну наземним „стебкам” зрубної конструкції приходять заглиблені у землю „льохи” („погреби”, „пивниці”, „ями”), дуже різні у конструктивному сенсі та з погляду застосування будівельних матеріалів, технік і технологій*. Слід зазначити, що дослідники народної архітектури як України загалом, так і Полісся зокрема приділяли дуже мало уваги аналізу конструктивних особливостей цих споруд, обмежуючись, як звичайно, досить поверховими заувагами⁵⁹.

Особливо цікаві у конструктивному плані господарські „льохи”, які ми виявили на стику зон побутування окремих „стебок” та „льохів” (Дубровицький, Сарнівський, частково Рокитнянський р-ни на Рівненщині). Загалом кажучи, ці споруди можна поділити на два принципово відмінні

особливості. — С 112). Деяло заглиблені, обігрівані жаром „зебки” (рідше трапляється термін „стебка”, „прикліток”) аналогічного призначення, виділені при тильній стіні сінії (с. Нараїв, Малий Скійт, Рівки, Губельці, Лисиче), розміщені за сінами (с. Копачі) чи добудовані до тилу житлового приміщення (с. Малий Скійт, Клепачі) ще на початку ХХ ст. досить широко побутували у Славутському р-ні Хмельницької обл. (етнографічна Волинь). Як твердять дослідники, у середині XIX ст. „зебки”, виділені у сінях чи прибудовані до тильної стіни хати, широко побутували у колишньому Заславському повіті (див. Данилюк А. Волинь. пам'ятки народної архітектури.— Луцьк, 2000.— С. 15). Хоча згадок про окремі будівлі опалювання „зебок” тут не виявлено, у минулому вони могли побутувати, оскільки цією лексемою тутешні жителі іноді означають деякі холодні а теплі будівлі двору. Зокрема, у с. Цвітоха „зебками” називали окремі неопалювані споруди, у яких зберігали реманент (див. Зап 24 липня 2007 р. у с. Цвітоха Славутського р-ну Хмельницької обл. від Бондаря Анатолія Федоровича, 1926 р. н.), а у с. Мінківці цією лексемою називали будівлю літньої кухні (див. Зап 23 липня 2007 р. у с. Мінківці Славутського р-ну Хмельницької обл. від Косика Василя Степановича, 1927 р. н.)

⁵⁷ Зрідка погреби траплялися і на території побутування „надвірних” стебок. Проте північного ареала поширення зони тут не мали. Як правило, на цих теренах IX пов’язують із початком ХХ ст. Так, у с. Вересня Поліського р-ну Київської обл. у 20-х рр. ХХ ст. погреб був лише в одного господаря (див. Радович Р. Техніка та технологія традиційного житлово-господарського будівництва на Поліссі другої половини XIX — першої половини ХХ ст // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження.— Львів, 1997.— Вип. 1. Київська Полісся 1994.— С. 78). Деяло ширше побутували погреби в Овруцькому р-ні (на території Словечансько-Овруцького країжу) (див.: Радович Р Тимчасове житло поліщуків.— С. 400).

⁵⁸ Ф. Вовк згадує окрему стебку в с. Сушках на Волині (див. Вовк Х. Етнографічні особливості.— С 110). Автор, проте, має на увазі не етнографічну Волинь, а колишню Волинську губернію (чиш — с. Сушки Коростенського р-ну Житомирської обл.).

⁵⁹ Правда, погреби ішоді бувають наземними арубиними спорудами і мало чим відрізняються від стебок (погріб із с. Великі Озера (хутір Мокрій).

⁶⁰ Чубинский П. П. Малороссия Юго-Западного края: жилище, утварь, хозяйственное построеки и орудия // Труды этнографической-статистической экспедиции в Западно-Русский край, спорожженной Русским географическим обществом: Юго-Западный отдел / Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским.— Санкт-Петербург, 1877.— Т. 7, вып. 2.— С. 397—398; Вовк Х. Етнографічні особливості.— С 116; Стельмах Г. Ю. Поселения, дівр. житло.— С. 343; Косміна Т.. Поселения, садиба, житло.— С. 13—56; із с. Сильське житло Поддоля.— С. 102; Гурков В., Гошко Р. Поселения // Полесье. Матеріальна культура.— С. 312—313; Данилюк А. Г. Традиційна архітектура регіонів України Полісся.— Львів, 2001.— С. 71—80. Якімовіч Ю. Драуллае дойлідства Беларуськага Палесся XVII—XIX ст.— Мінск, 1978.— С. 35—49; Локотко А. И. Белорусское народное зодчество. Середина XIX—XX в.— Мінск, 1991.— С. 202—208.

конструктивні типи⁶⁰: „льохи“ із суміщеними конструкціями стелі та даху і „льохи“ з окремою плоскою стелею та дахом над нею⁶¹. Відповідно, у першому випадку — ґрунтовно утеплювали дах, у другому — функція утеплювача лягала на плоску стелю, а дах („крища“) „легкої конструкції“ захищав споруду лише від атмосферних опадів. Тому в будівлях першого типу несучу здатність дахових конструкцій була більшою, чого досягали, використовуючи сошну конструкцію. У спорудах, де функції стелі і даху були розділені, застосовували, як звичайно, дах на кроквах, вкриваючи його соломою, очеретом, травою (рідше — деревом). Зауважимо, що погреби двох зазначених типів могли бути незначних розмірів (1,2—1,5 × 1,5—2,0 м), складені з неякісного матеріалу, і використовували їх упродовж лише кількох сезонів (3—5 років). Проте частіше такі „льохи“ мали більші розміри (2—3 × 3—4 м), іх споруджували ретельніше, з довговічних матеріалів (дубова деревина⁶² тощо), застосовували при цьому досконаліші технології, що давало можливість використовувати ці споруди по 20—30, а іноді й по 40—50 років. Треба наголосити, що у холодні зимові місяці „льохи“ (як і „стебки“) обігрівали „жаром“, який набирали у хаті з печі й вносили сюди в посудині.

Насамперед розглянемо конструктивні варіанти „льохів“, у яких конструкція даху і стелі суміщені. Ці споруди являли собою дво-, три- чи чотирисхилий дах, встановлений на поверхні землі, під яким викопували заглиблення прямокутної (інколи овальної) форми. Дах, як звичайно, підтримували „сохи“. Здебільшого копали яму „в пояс“ (0,85—0,9 м)⁶³: „Як копали погреб, то чоловік ставав і міряв на глаз — по пояс“⁶⁴. Залежно

⁶⁰ У сучасній етнографічній науці заведено поділяти погреби: на погреби без погребні і з погребною (див.: Стельмах Г. Ю. Поселення, двір, житло. — С. 343; Локотко А. И. Белорусское народное зодчество... — С. 202—208 та ін.). Проте, на нашу думку, для класифікації цих споруд істотніша ознака, ніж наявність чи відсутність погребні, є наявність чи відсутність окремої плоскої стелі. До речі, дослідники згадують погреби, перекріті плоскою стелею, які не мали погребні, а вкривалися землею та дерном (див.: Вовк Х. В. Етнографічні особливості... — С. 116) чи з'язаними між собою лантухами соломи — „матками“ (див.: Чубинський П. П. Малоросси Юго-Западного краю. — С. 398).

⁶¹ Ці два типи льохів, як правило, синхронно могли побутувати в тому самому населеному пункті. Причому для їх означення вживали лексеми як „льох“, так і „погреб“. Ще П. Чубинський зазначав, що: „погреб і льох — ці два слова у деяких місцевостях змішуються і вживаються одно замість іншого без розрізнення; в інших місцевостях кожному з них надається особливого значення, і будівлі, означувані ними, мають свої відмінні риси“ (див.: Чубинський П. П. Малоросси Юго-Западного краю. — С. 397). Для означення споруд без стелі у більшості населених пунктів давнішою визнають лексему „льох“ (с. Літвиця, Кричильськ, Корост, Шахи, Немовичі, Смородськ, Будилля, Великі Озера, Черемель, Цепецевичі, Велике Вербче, Сварицевичі). Правда, часто це стосується і споруд іншого конструктивного типу. Однак іноді для означення будівель з окремими стелею і дахом давнішою визнають лексему „яма“ (с. Ремчиці, Любиховичі, Селець, Городище).

⁶² Деревина дуба відзначається твердістю, пружністю, цільністю і міцністю, вона не жолобиться, легко колеться, стійка проти загнивання і гриба. Стійкість деревини дуба, на відміну від інших порід, однаково висока як на відкритому повітрі, у сухому середовищі, так і у воді (див.: Перелыгин М. Н. Древесиноведение. — Москва, 1957. — С. 300—301, 330—331).

⁶³ Міра „в пояс“ у поліській народній метрології визначалась відстанню від землі до низу живота, що дорівнювало приблизно половині зросту людини (див.: Радович Р. Народні міри довжини будівничих Полісся (за матеріалами Київської та Житомирської областей) // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів, 2002. — Вип. 37. — Ч. 1. — С. 553).

⁶⁴ Зап. 30 липня 2008 р. у с. Сварицевичі Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Швайка Павла Івановича, 1928 р. н.

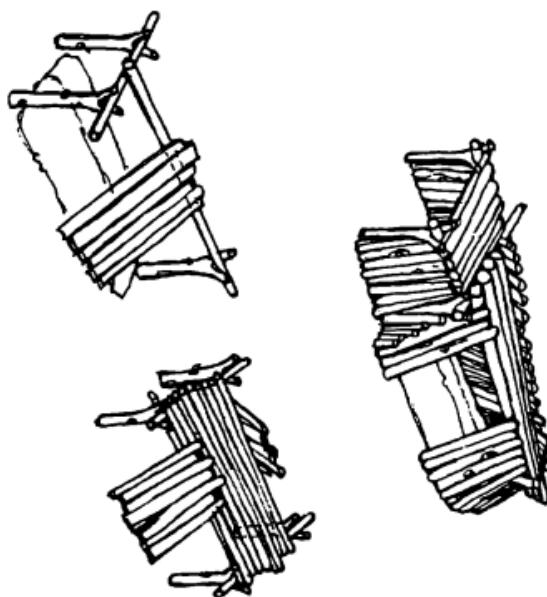
від місцевих факторів, глибина котлонану могла коливатися в межах від 0,3 до 1,0 м. У деяких випадках (здебільшого, коли льох споруджували у пагорбі) глибина ями сягала щонайбільше 1,5 м. Тоді дах робили досить низьким (не таким стрімким). У нижній частині споруду оточувала „присьба“. Вхід влаштовували у причілку, рідше — в одному із схилів даху. Спорадично траплялися льохи подібної конструкції, напівзаглиблені чи, власне кажучи, наземні (тоді дах нижнім краєм опирався не на ґрунт, а на підняті над його поверхнею стіни). У такому випадку висота досить широкої „присьби“ рівнялася з висотою наземної частини стін (що давало змогу утримувати земляну присипку даху), а дах робили також досить низьким. Усі дерев'яні елементи цих споруд виготовляли тільки з дубової деревини.

Надзвичайно простими, навіть примітивними, з погляду техніки і технології спорудження, були „льохи“ („прадухи“), які ми виявили у с. Переходичі Рокитнянського р-ну. По чотирьох кутах прямокутника ($2,0 \times 3,5$ м) у землю вкопували сохи. У верхній частині, по периметру, сохи зв'язували чотирма перекладинами. Вздовж споруди вкладали настил (верхню плоску частину даху, на зразок горизонтальної грані трапецієподібної стелі⁶⁵) з дубових жердин (негрубих „круглячків“) чи „лупанок“ (колено-го надвое дубового дерева), краї якого опирались на перекладини коротших стін. Із трьох боків льох обкладали щільно припасованими похилими жердинами і „лупанками“, верхні краї яких опирались на перекладини, а нижні вкопували (чи вбивали) у ґрунт. Перед входом прилаштовували оригінальної конструкції тамбур із системи невисоких сошок, жердин та „лупанок“. Одні невеличкі двері вели з двору в тамбур, другі — з тамбура у льох. Усередині приміщення викопували неглибоке заглиблення наближене до овалу форми. Краї заглиблення трохи (на 0,5—0,7 м) віддаляли від нижньої частини конструкції покріття. У тамбурі влаштовували декілька земляних сходинок. Зверху всю споруду (включно з тамбуром) ґрунтовно утеплювали соломою та піском, а по цьому — насаджували дерен. Ззовні такий льох нагадував дах, встановлений на поверхні землі. У цьому ж селі побутували подібні „прадухи“ й дещо відмінної конструкції — на трьох соах. У зазначеному випадку з короткого (входового) боку вкопували дві сохи, а посередині протилежного — одну (масивнішу, з розвиненою розвилкою). У розвилки двох передніх сох вкладали горизонтальну перекладину. На цю перекладину опирали передні кінці настилу (жердин і „лупанок“). Настил вкладали таким чином, що задні кінці жердин сходились докути і лежали у розвилці задньої сохи. З трьох боків споруду оточували похило встановлені жердини. Інші елементи споруди (тамбур, двері, утеплення) робили так, як і у попередньому випадку.

Однак найбільш поширеними у вказаному регіоні були льохи, дах яких опирався на перекладину, вкладену у розвилки двох сох, вкопаних уздовж поздовжньої осі споруди. Влаштовуючи такі льохи, у с. Велике Вербче Сарнівського р-ну вже більші вимоги ставили до теплотехнічних

⁶⁵ Таранушленко С. Давнє польське житло // НТЕ. — 1969. — № 1. — С. 21; Moszyński K. O kulturze ludowej południowo-środkowego Polessia // Zemja (Warszawa). — 1925. — № 6—8. — S. 127; Boroż Kultura ludowa słowian. — Kraków, 1929. — Cz. 1: Kultura materialna. — S. 497; Dmochowski Z. Sprawozdania ze studijów nad poleskim budownictwem drzewnym w r. 1934—35 // Biuletyn historii sztuki i kultury. — 1935. — Rocznik III. — S. 327.

можливостей конструкцій. Спочатку на місці майбутнього льоху викопували прямокутну у плані яму (приблизно 3 × 4 м) завглибшки 0,7—1,0 м. Потім по поздовжній осі споруди на відстані 0,3—0,4 м від поперечних стінок заглиблення вкопували дві сохи, у розвилки яких вкладали горизонтальну „бельку“. З трьох боків споруду оточували похилими, щільно припасованими одна до одної „лупанками“. Утворений таким чином трискілький дах („криша“) опирався на поверхню ґрунту. Стінки ями теж об-

4. „Прадухи“ (погреби) у с. Переходичі
Рокитнянського р-ну Рівненської обл. (конструктивні схеми)

кладали горизонтальними дубовими „лупанками“. Проте дубовий обклад робили не впритул до стін котловану, а на відстані 0,3—0,4 м від них. Для його облаштування на відповідній віддалі від земляних стінок у ґрунт вкопували дубові „стовпці“, поза які закладали „лупанки“. Простір між дерев'яною і земляною стінками засипали піском. Технологічний процес закладання стінок був такий: із внутрішнього боку стовпів вкладали одну—две „лупанки“, засипали пісок і трамбували, далі — знову одну—две лупанки, пісок, аж доки не доходили до поверхні землі*. Трисхилу

* Іноді технологія влаштування стінок простіша — дошки обкладу до стовпів прибивають цвяхами.

„кришу“ вкривали мохом, „кострою“*, присипали землею і обсаджували дерном. У нижній частині споруди (при поверхні землі) влаштовували досить широку призьбу. Заходили у льох по кількох земляних сходинках, через тамбур з вузького боку споруди. Двері робили невеликі — $0,7 \times 1,2$ м⁶⁶. „Льох“ подібної конструкції обстежено у с. Цепцевичі Сарнівського р-ну. Прямокутна у периметрі яма ($3,0 \times 2,5$ м) завглибшки 2 м обкладена дубовим коленім деревом. Обклад закріплений дубовими „стояками“. Над землею влаштовано низенький двосхилій дах з дубових „лупанок“, опертий на систему з двох сох та перекладини. Дах встелений мохом та присипаний землею (для утеплення). У льох спускалися земляними сходами. Над входовим причілком — своєрідний тамбур-піддашшя (без дверей), утворений виносом даху. Двері у льох — тільки внизу сходів⁶⁷. Подібні льохи на двох соах, розміщених по поздовжній осі, споруджували і у с. Будимля Дубровицького р-ну⁶⁸. Правда, тут коленім деревом обставляли всі чотири боки споруди, утворюючи таким чином „четиристяну кришу“, встановлену на поверхні землі. Вхід-тамбур влаштовували у центральній частині однієї з довгих стін-схилів. „Льох“ аналогічної конструкції нам вдалося обстежити у с. Великі Озера Дубровицького р-ну (хутір Мокрий). Але тут він незначних розмірів ($1,5 \times 2,0$ м) і заглиблений у ґрунт усього на 0,5 м. Чотири схили даху ґрунтовно утеплені соломою, мохом, землею та дерном. Вхід у льох розміщений у центральній частині одного з довших схилів, його прикривали дощаним „щитком“. Тамбура-шиї немає. У зимовий період вхід додатково утеплювали соломою, сіном тощо.

Якщо рівень ґрунтових вод був високий, льох заглиблювали у землю лише на 0,3—0,5 м, а дах трохи піднімали над поверхнею і встановлювали на дубові стінки. Зокрема, такий „погреб“ із с. Сварицевичі Дубровицького р-ну. Конструкція і технологія спорудження цієї будівлі вже дещо відмінна. Копали яму прямоокутної форми, по чотирьох кутах її вкопували дубові „палі“. У бокових площинах „палі“ вибирали пази, куди заганяли дубове дерево. Поверх стовпів вкладали платви (робили „в'язане“). Причілки двосхилого даху виводили з горизонтально вкладених дубових „круглячків“ (затиснутих між двома парами кроков). На верх причілків опидалась поздовжня балка, на яку вкладали похилі „лупанки“ покриття. Зверху дах встеляли соломою і присипали землею. Вхід прорубували у причільній стіні. Навколо споруди влаштовували широку земляну призьбу, висота якої трохи перевищувала висоту наземної частини стін. „Лупанки“ схилів даху лежали на „в'язані“, а зовнішня призьба закривала їх нижню частину⁶⁹. Як уже зазначалось, льохи цього типу могли бу-

* Поліщукі уникали контакту костриці з деревиною, бо, попри добре теплотехнічні властивості, „костра паліт (псує.—Р. Р.) дерево“, власне тому між дерев'яний настил і настил костриці вони давали мохову прокладку.

⁶⁶ Зап. 29 липня 2008 р. у с. Велике Вербче Сарнівського р-ну Рівненської обл. від Мельника Василя Федоровича, 1930 р. н.

⁶⁷ Зап. 27 липня 2008 р. у с. Цепцевичі Сарнівського р-ну Рівненської обл. від Бігугна Петра Федоровича, 1919 р. н.

⁶⁸ Зап. 7 серпня 2008 р. у с. Будимля Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Торського Павла Васильовича, 1924 р. н.

⁶⁹ Зап. 30 липня 2008 р. у с. Сварицевичі Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Швайка Павла Івановича, 1928 р. н.

ти й наземними. Зокрема, надзвичайно цікаву будівлю обстежено у с. Малий Черемель Дубровицького р-ну. У плані „льох“ — видовжена прямокутна споруда ($2,5 \times 4,0$ м), до однієї з довгих стін якої прилягає досить великий ($1,5 \times 2,0$ м) тамбур-„шия“. Долівка льоху заглиблена у ґрунт лише на 0,15 м. Двосхилий дах підтримують дві сохи, вкопані по поздовжній осі, при коротших стінах споруди. Стіни зведені у каркасній техніці: дубове колене дерево закладене у пази „ушаків“, вкопаних у землю. Причілки даху також закладені коленим деревом. Ззовні вздовж причілкових стін улаштована своєрідна загата із системи колів, моху та костриці. Вздовж довгих стін — низька (0,7 м) та широка (0,7 м) загата-призьба аналогічної конструкції. Схили двосхилого даху та верхня частина поздовжніх стін вкриті грубою верствою соломи, по ній — шар моху та костриця. Зверху дах укритий грубим шаром сіна і закріплений довгими березовими „оповзинами“. Піском присипана тільки нижня частина споруди — до рівня приблизно 0,5 м. Стіни тамбура-„шиї“ також каркасної конструкції, вони заплетені вертикально очеретом по трьох горизонтальних жердинах. Двері, що ведуть із тамбура у льох, збиті з дощок, вхідні двері, як і стіни тамбура, заплетені очеретом.

Конструкцію даху у таких льоах могли підтримувати не сохи, а козли (с. Городище Дубровицького р-ну): при вужчих стінах „льоху“ вкопували дві пари збитих навхрест похилих колод, на які вкладали горизонтальну поперечку. З двох боків до поперечки впирали похилі „лупанки“. Такими ж „лупанками“ закривали один із причинок, в іншому — влаштовували вхід-тамбур. Зверху льох, як і у попередніх випадках, ґрунтovno утеплювали. Правда, як твердять респонденти, у цьому селі описану конструкцію даху використовували здебільшого, споруджуючи „льохи“ з окремими плоскою стелею і дахом⁷⁰. Дахи („шалаш“) аналогічної конструкції, який споруджували над льохом („пивницєю“), у першій половині ХХ ст. описав З. Дмоховський у с. Гавриличі колишнього Столинського повіту⁷¹. В цьому випадку дах „шалаша“ опирався на „слемено“, підперте „козлом“ з двох перехрещених „розпор“.. „Слемено“ підтримувало верхні кінці скісно вstromлених у землю „тик“, до яких „ликом“ були прив'язані своєрідні лати, що утримували пошиття даху⁷².

Уже принципово іншими були льохи з окремою, ґрунтovno утепленою плоскою стелею, опертою на поперечні балки, і дахом над нею. Висота такого погреба (від долівки до стелі) дорівнювала приблизно двом метрам („в рост чоловіка“⁷³ — „так, щоб зручно було ходити“). Однак заглиблennість у ґрунт також могла бути різною: від цілковито заглиблених, частково піднятих над поверхнею до наземних. Над стелею встановлювали дво- чи трисхилий дах („кришу“, „станок“, „будку“, „куреньок“) із входом в одному з причинок. Іноді дах опирався на невисокі стінки. У такому випадку надземну надбудову називали „погребня“ („погреб (льох) з погребнею“): с. Кричильськ. У льох проникали по драбині через „люк“ („окно“, „темне окно“, „дирку“) у стелі, який закривали „кришкою“

⁷⁰ Зап. 6 серпня 2008 р. у с. Городище Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Новича Семена Максимовича, 1927 р. н.

⁷¹ Dmochowski Z. Sprawozdania ze studijów... — S. 329.

⁷² Там само.

⁷³ Поліська народна міра „в рост“ відповідала зросту людини (див.: Радович Р. Народні міри довжини... — С. 553).

(„щитком“). Якщо висота наземної частини погреба перевищувала 0,5 м, люк у стелі замінював вхід, улаштований в одній із причілкових стін (з тамбуром і земляними сходинками).

У деяких місцевостях (с. Смородськ, Городище Дубровицького, Корост Сарнівського р-нів) технологія спорудження таких льохів була досить простою. Наприклад, „льох“ (по-давньому його тут називали „яма“) у с. Городище споруджували таким чином. Копали яму завглибшки приблизно 2 м. При стінах котловану „ставили дубові стовпці“ і поза ними „закладували деревом“ (тонкими дубовими „кругляками“). Над ямою настеляли „столю“, яка опиралась на поперечний „балюк“. Її присипали кострицею і „песком“. У стелі прорізали лаз — „темне окно“, яке закривалося „кришкою“. Над ямою споруджували „станок“ — двосхиличий дашок (казали: „Треба станка зробить на яму, бо дощ“). Усі елементи споруди виготовляли з дуба⁷⁴. Проте у більшості населених пунктів, будуючи льохи, більше уваги приділяли забезпеченню теплотехнічних властивостей конструкцій. Дещо відмінну технологію застосовували у с. Тутовичі Сарнівського р-ну. Тут на „льох“ розкопували прямокутну в плані яму ($4,0 \times 2,5$ м) завглибшки до 2 м. Дубові „стовпці“ вкопували на деякій віддалі від стінок, а поза них „закладали стінки з колотого дуба“. Простір між дерев'яною „стенкою“ і стіною котловану заповнювали втрамбованою „кстрою“ (клали одну дерев'яку, насипали кострицю, трамбували; потім — другу дерев'яку, кострицю, трамбували і т. д.). Над ямою вкладали дубові „бальочки“, дубову „столю“ і „робили засипку костриці“. Лаз („дирку“) влаштовували у „столі“. На певній віддалі від країв ями „робили в'язане“ (зав'язували платви), у яке зарубували три пари кроков. Дах „латили“ і пошивали соломою⁷⁵.

А вже у с. Вільному Дубровицького р-ну в „льохах“ („погребах“) дерев'яні стіни подвійні. Як і у попередньому випадку, копали прямокутну в плані яму завглибшки приблизно 2 м. Стіни котловану обкладали дубовим коленем деревом, яке закріплювали вбитими у землю по периметру ями дубовими пальми („столбиками“). На певній віддалі від першої влаштовували другу дубову „стенку“ аналогічною конструкцією, а простір між ними засипали землею — „щоб не промерзала земля“ (на думку респондентів, подвійні дерев'яні стінки із земляною прокладкою убезпечували льох від промерзання у зимові місяці). У верхній частині, впоперек ями, вкладали „балку“, на яку опиралась дубова „столя“. Зверху стелю утеплювали „так, як і в хаті“: встеляли соломою і викладали „дернєю“ (догори коренем). У стелі робили лаз — збивали дерев'яний „люк“ („ящик“) з „кришкою“. Над льохом споруджували двосхиличий дашок на трох парах кроков, який пошивали солом'яними спілками. В одному з причілків влаштовували двері, протилежний — шалювали горизонтально деревом. Спускались у „льох“ по драбині. Взимку сюди вносили жар⁷⁶. Іноді (залежно від глибини ями) стеля могла бути піднятою над поверхнею ґрунту до 0,5 м. Цікавою конструктивною особливістю таких льохів є наявність

⁷⁴ Зап. 6 серпня 2008 р. у с. Городище Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Новака Семена Максимовича, 1929 р. н.

⁷⁵ Зап. 27 липня 2008 р. у с. Тутовичі Сарнівського р-ну Рівненської обл. від Момотка Івана Тимофійовича, 1922 р. н.

⁷⁶ Зап. 25 липня 2008 р. у с. Вільне Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Комнацького Тихона Васильовича, 1934 р. н.

„Лъох“ у с. Будимля
Дубровицького р-ну
Рівненської обл.

„Лъох“ у с. Городище
Дубровицького р-ну
Рівненської обл.

„Лъох“ у с. Городище
Дубровицького р-ну
Рівненської обл.

„Лъох“ у с. Городище
Дубровицького р-ну
Рівненської обл.

„Льох“
у с. Кричильськ
Сарнівського р-ну
Рівненської обл.

„Льох“ у с. Сварицевичі
(хутір Мокрій)
Дубровицького р-ну
Рівненської обл.

„Льох“
у с. Сварицевичі
Дубровицького р-ну
Рівненської обл.

„Льох“ у с. Черемель
Дубровицького р-ну
Рівненської обл.

подвійних платов („в'язаня”), укладених поверх стовпів внутрішньої і зовнішньої стін. Причому стеля опиралась на внутрішні платви, а крокви зарубували у зовнішні.

Подібно споруджували „льохи” і у с. Грицки Дубровицького р-ну. Копали яму „глибоку по ґрунту” (щоб не підходила вода). Висота льоху (від долівки до стелі) дорівнювала 2 м — „так, щоб добре ходити” („коли в землю копали на 1 м, то над землею теж був 1 м”). По периметру ями вкопували два ряди дубових стовпів і робили подвійні стінки. Між стінками засипали мох і трамбували (костриці не давали, бо вона, на думку місцевого населення, „палить дерево і дерево трухне”). Робили „столю” (клали балки по них — „доски”). По „столі” встеляли мох або солому, а по них вкладали „дернію” (коренем догори). У стелі була „продуха”. Над льохом робили „в'язане” — основу „криші” (солом’яного даху на трох парах кроков). Треба зауважити, що у разі повного заглиблення льоху платви („в'язаніє”) вкладали на поверхні землі (як правило, дещо віддалі від стінок) чи на зовнішні стінки. Коли ж стінки льоху піднімали над поверхнею ґрунту — „в'язаніє” завжди опиралось на стовпи зовнішніх стінок. Усі дерев’яні конструкції виготовляли з дуба⁷⁷. Як твердять місцеві старожили, „колись, в войну, так, як льоха, робили землянки”⁷⁸.

У с. Велике Вербче, крім „льохів”, де конструкція покриття та перекриття була суміщеною, будували „льохи” з окремими стелею і дахом. Стіни у них робили подвійними. На увагу заслуговує специфічний локальний варіант заповнення стін утеплювачем. Спершу (при внутрішній стінці) накладали шар моху, потім — шар костриці, а скраю (при зовнішній стіні) ішла земляна присипка. Analogічним способом утеплювали стелю: мох, по ньому — костриця, а зверху — земля⁷⁹.

Як уже згадувалось, у випадку, коли стіни льху виступали над поверхнею землі на метр і більше, — вхід влаштовували не у стелі, а в одній із причілкових стін. Зокрема, таку споруду ми обстежили у с. Літвиця Дубровицького р-ну. Прямокутну у плані яму заглиблювали в землю настільки, „щоб не підходила вода” (іноді — повністю, іноді — тільки трохи, але не менше як на метр). Стіни обкладали коленою дубовою деревиною і закріплювали двометровими пальми, вкопаними у ґрунт. У вказаному випадку подвійні стінки мала тільки надземна частина льоху. Для їх влаштування по периметру ями (на деякій віддалі від краю) в землю вбивали вже коротші пали (врівень з верхом паль, закріплених при стінках ями). Зовнішні (надземні) стіни також обкладали дубовою деревиною. Простір між стінами засипали піском або кострицею з льону. Викладали стіни описаним вище способом: клали по дощі кожмої із стінок, між ними засипали пісок, знову — по дощі, пісок і т. д. Поверх паль зовнішніх і внутрішніх стін вкладали платочки („дармовиси”). Внутрішні „дармовиси” підтримували „балку” і „столю”, у зовнішні — врубували крокви даху. Зверху стелю акривали настилом із „дерні” („дернія добре держить тепло”). Квадрати дерні вкладали „кіпцем (травою.— Р. Р.) на доску” (коренем догори). У цьому селі аналогічним способом утеплювали стелю

⁷⁷ Зап. 28 липня 2008 р. у с. Грицки Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Нестерчука Степана Терентійовича, 1934 р. н.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Зап. 29 липня 2008 р. у с. Велике Вербче Сарненського р-ну Рівненської обл. від Каленика Олександра Григоровича, 1825 р. н.

житлових приміщень⁸⁰. Вузький „тамбур“ із кількома земляними сходинками займав усю ширину причілка споруди. Вхід із двору у тамбур робили з широкого боку, а з тамбура у льох — з короткого (причому останні двері були наближені до стіни, протилежної входовій). У приміщенні відгороджували „засіки“ на коренеплоди, у тамбуру тримали бочки з варивом тощо. „Лъхи“ аналогічної конструкції відомі у с. Великі Озера Тільки тут простір між надземними стінами заповнювали мохом, а із зовнішнього боку стіни додатково утеплювали піщаним валом. На стелі сакладали мох і насипали пісок. Взимку у льох вносили жар, „щоб не померзла бульба“⁸¹.

На особливу увагу в конструкції описаних лъхів заслуговують подвійні стінки (з утеплювачем усередині) та, відповідно, подвійні платви („в'язане“, „дармовиси“), одні з яких слугують опорою стелі, інші — дахових конструкцій. У специфіці облаштування цих елементів спостерігається досить прозорі конструктивні аналогії з так званою хатою на пристінних стовпах, відомою у польській науковій літературі під назвою „дім прислуповий“ (*dom przyślepowy*)⁸². Власне, тому при розгляді конструктивних особливостей таких лъхів особливу увагу слід звернути на вказані вузли, їх функціональне призначення та природу походження.

⁸⁰ Зап. 25 липня 2008 р. у с. Літвиця Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Колоди Григорія Васильовича, 1935 р. н.

⁸¹ Зап. 1 серпня 2008 р. у с. Великі Озера Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Хепіка Степана Михайловича, 1934 р. н.

⁸² Суть прислупової конструкції полягає в тому, що будівля складається з двох конструктивно незалежних частин: зрубу хати, перекритого стелею, і даху, який підтримується каркасною системою, встановленою біля стін. У такій будівлі при потребі стіні хати можна повністю розібрати, не порушуючи даху і конструкції, котра його підтримує (див.: Радович Р. „Хата в хаті“, або Житло з дахом на пристінних стовпах // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів, 2003.— Вип. 38.— С. 706; його ж. Хата з дахом на пристінних стовпах (за матеріалами Старосамбірського району) // Народознавчі зошити.— 2001.— № 3.— С. 539). Згідно з даними дослідників, територія, на якій зафіксовані цей тип житла, тягнеться довгою переривчастою смугою від Дністра і Карпат, від середньої течії Лаби до витоків Сінни. Відомий він у лужицьких сербів, у Шльонську, у Верхній Саксонії, Чехії, Моравії та Словаччині. Гнізда прислупової хати виявлено у низовинній частині Західної Малопольщини (в околицях Кракова та Крешовіц), а також в околицях Ланцута, Ряшева, Перемишля і Сянока (див.: Pokgoręk M., Pokgoręk W. Tradycyjne budownictwo drzewne w Polsce.— Warszawa, 1995.— T. 1.— S. 140). Найдальші східні гнізда побутування таких будівель на території Польщі (ланцутсько-ряшівське, передміське, сяноцьке) містяться на етнічних українських землях. Водночас хати з дахом на пристінних стовпах місцями виявили у сімках населених пунктах Старосамбірського р-ну (с. Соляноватка, Библіо, Боршевичі, Дроздовичі, Комаровичі, Міженець та смт Нижанковичі), а відповідно до даних респондентів похилого віку, в минулому побутування таких хат стверджено ще у вісімконаселених пунктах цього району (с. Дешичі, Пляніца, Губичі, Передильниця, Старіва, Грушатичі, Посада Новоміська та смт Нове Місто) (див.: Радович Р. „Хата в хаті“.— С. 708—709; його ж. Хата з дахом.— С. 540). М. Глушко згадує такі споруди у с. Трушевичі, Підмостиці, Передильниці цього ж р-ну (див.: Глушко М. Методика реконструкції об'єктів культури населення України доісторичного періоду (досвід етнологів) // Археологічні дослідження Львівського університету.— Львів, 2006.— Вип. 9.— С. 202). Споруди подібної конструкції місцями виявили і в деяких населених пунктах Покуття та Буковини (див.: Радович Р. „Хата в хаті“...— С. 724—725). А у с. Баб'янка Коломийського р-ну Івано-Франківської обл. до сьогодні збереглася дзвіниця класичної прислупової конструкції, збудована 1770 р. У європейській етнографічній науці проблема походження хати з дахом на пристінних стовпах ще понад з'ясованою (див.: Радович Р. „Хата в хаті“...— С. 705—706; його ж. Хата з дахом.— С. 539).

Щоб з'ясувати причини впровадження цих елементів у конструкцію землянкових та напівземлянкових споруд, треба порівняти властивості та функції відповідних конструктивів у будівлях землянкового типу із стелею та без неї. Наголосимо, що влаштування подвійних дерев'яних стінок (із прокладкою між ними з костриці, моху, землі чи піску) у будівлях з утепленою плоскою стелею і (неутепленим) дахом над нею насамперед було зумовлене потребою поліпшити теплотехнічні параметри споруди, бо неутеплений дах не забезпечував відповідного температурного балансу і не міг захиstitи стін від промерзання (тим більше, що ті могли вивищуватися над поверхнею землі на метр і більше). Натомість у льохах, у яких конструкції покриття і перекриття були суміщеніми, загиблення викопували під дахом, на відстані 0,5—0,7 м від основи його схилів. Цей засіб разом із потужним утепленням дахових конструкцій та широкою призьбою у нижній частині великою мірою вже сам по собі запобігав промерзанню стін котловану. Тому тут не було конечної потреби у додаткових теплоізоляційних конструкціях (хоча в деяких таких льохах теж була земляна (піщана) прокладка-утеплювач).

У будівлях з окремими стелею і дахом врубування кроков у платви зовнішніх стін було потрібне зі сухо практичних міркувань: це давало змогу найпростішим способом запобігти затikanню дощової води. Натомість у льохах без стелі зовнішня (винесена поза схили даху) широка земляна призьба виконувала подвійну функцію: з одного боку, вона слугувала утеплювачем нижньої частини споруди (на зразок призьби у житлових будівлях), з другого — запобігала зсуванню земляної присипки даху. Причому навіть тоді, коли дах опирався не на землю, а на стіни, виведені понад її поверхнею, зовнішня призьба не була продовженням подвійних стін (у таких випадках вона правила за нижню опору для „лупанок“ покриття). Отже, наявність подвійних (з утеплювальною прокладкою) стін, вірогідно, була зумовлена розподілом функцій колись суміщеного зі стелею утепленого даху: на окрему утеплену „столю“ та, власне, на дах („кришу“), який захищав споруду тільки від атмосферних опадів. А вже ця обставина диктувала потребу опирати крокви⁸³ даху на платву зовнішньої стіни.

Цікаво, що колись в околицях села Літвиця у таких „льохах“ проживали „смолярі“ на лісових „смолокурнях“. Зі слів респондентів, тутешні житлові льохи були такої ж конструкції, як і господарські (яма, обкладена подвійними дубовими стінками; стеля утеплена землею і „дернєю“, солом'яній дах)⁸⁴. Тобто аналогія між господарськими погребами і тимчасовим житлом простежується досить чітко. Нагадаємо, що поліщукі дуже часто пристосовували стару житлову будівлю для господарських потреб — переобладнували у „стебку“ (у разі втрати житла, навпаки, господарська „стебка“ ставала хатою)⁸⁵. Тимчасове загиблене житло, споруджене у дворі, після будівництва нової хати іноді теж не руйнували, а

⁸³ До речі, як підkreślують дослідники, у „хаті з дахом на пристінках стовпах“ дах завжди влаштовували на кроквах (див.: Lew S. Dom przyśluowy w górnym i środkowym dacheczu Sanu // Lud—Wrocław, 1966.—T. L.—S. 493).

⁸⁴ Зап. 25 липня 2008 р. у с. Літвиця Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Колоди Григорія Васильовича, 1935 р. н.

⁸⁵ Радович Р. Поліська стебка...— С. 223—224.

влаштовували у ньому господарський „льох“⁸⁶. Зрозуміло, що у разі втрати житла господарські льохи також могли тимчасово замешкувати, бо ці споруди належали до „теплих“ будівель двору⁸⁷. Зазначимо, що у господарських будівлях, призначених для зберігання теплолюбивих продуктів, „варива“ тощо, не завжди застосовували конструктиви, характерні для найбільш примітивних жител. Для прикладу, у поліській „стебці“ завжди є плоска утеплена стеля і окрема „криша“ (нам, проте, не відомі випадки застосування у ній архаїчного даху „накотом“ — суміщеного із стелею)⁸⁸. Так само „льох“ із розділеними функціями даху і стелі ілюструє вже розвинутіше заглиблене житло, а „льох“ із суміщеними функціями — більш раннє. Цілком можливо, що саме описані особливості конструктивних елементів у „льохах“ двох типів дадуть можливість наблизитися до з'ясування одного із засадничих питань — виникнення та розвитку „хати з дахом на пристінках стовпах“⁸⁹. Напрошуються висновок, що власне впровадження плоскої стелі у конструкцію заглиблених житл з подальшим розподілом функцій між нею і дахом стало стимулом формування цієї конструкції.

На Поліссі тралялися й інші конструктивні варіанти льохів. Зокрема, у деяких населених пунктах стіни цих будівель споруджували без застосування каркаса — це так звані льохи з дерні. Такий „льох“ з викладеними дерном стінами, заглиблений у землю приблизно на два метри, ми обстежили у с. Стрільськ Сарнівського р-ну. „За селом різали дерню на квадрати, привозили в село і викладали з неї стіни“. Дерен укладали креневищем догори („кіпцем“ униз). Товщина стік була 0,5—0,6 м, і вони займали значну частину площини, тому яму копали дещо більшою у плані, ніж у попередніх випадках, — 3,5 × 4,0 м. На „столю“, виготовлену з дубової деревини, зверху встеляли соломою і присипали кострицею (аналогічну конструкцію у цьому селі мала й стеля над хатою, з тою лише різницею, що у житлі, з противажежних міркувань, біля комина присипали піском). У стелі влаштовували лаз („окно“). Над льохом зводили двосхилий солом'яній дах, у передньому причілку якого були двері⁹⁰.

„Льохи“ з дерні побутували і в інших населених пунктах, зокрема, у с. Любіховичі Сарнівського р-ну. Тут, улаштовуючи „яму на бульбу“, розкопували котлован, розмірами аналогічний із попереднім (3,5 × 4,0 м), завглишки „в рост“. „Щоб боки не обвалювалися“, яму обкладали „дер-

⁸⁶ Зап. 26 липня 2008 р. у с. Корост Сарнівського р-ну Рівненської обл. від Комара Максима Опанасовича, 1929 р. н.

⁸⁷ „Теплими постройками“ на Поліссі вважають „хату“, „стебку“ і „льох“ („погреб“). Усі ці споруди двору (клуні, хліви, кліти тощо), а також сіни і комору при каті на Поліссі номінують як „холодні постройки“ (приміщення) (див. Радович Р. Поліська стебка... — С. 223).

⁸⁸ Перекритих зрубним дахом („накотом“) стебок на теренах правобережного Полісся не зафіксовано. Можливо, такими могли бути „стебки без стелі“, які згадує Ф. Вовк (див. Вовк Х. Етнографічні особливості... — С. 110; Радович Р. Поліська стебка... — С. 218). Графічні зображення (реконструкції?) подібних об'єктів з території Білорусі подані у своїй монографії А. Локотко (див. Локотко А. И. Белорусское народное зодчество... — С. 103, 109).

⁸⁹ Для з'ясування проблеми генезису „хати з дахом на пристінках стовпах“ належить вирішити такі завдання. 1) уточнити локалізацію поширення таких споруд у XIX — на початку ХХ ст.; 2) встановити часові рамки початку процесу їх формування; 3) окреслити територію, де лайоперше виникли такі будівлі; 4) встановити причини виникнення такої конструкції; 5) простежити як відбувався процес формування „хати з дахом на пристінках стовпах“.

⁹⁰ Зап. 24 липня 2008. у с. Стрільськ Сарнівського р-ну Рівненської обл. від Данилицького Прохора Сергійовича, 1934 р. н.

ньою", зверху робили „столю", у ній — „люк" з „кришкою" („щитком"). Стелю утеплювали лише кострицею („пісок не сипали, бо комина нема"). Як і у попередньому випадку, в яму спускалися через люк у стелі, по драбині. Над „ямою" — двосхила „криша" з причілковим входом⁹⁰. Коли стіни льоху вивищувалися над поверхнею ґрунту, то їх надземну частину теж робили з дерну. Наприклад, у с. Залужжя Дубровицького р-ну, у зв'язку з незначною глинистою заляганням підшкірних вод, „погреби" заглиблювали у ґрунт лише „по пояс" (приблизно на метр), відповідно, на таку ж висоту погріб виступав над поверхнею. Стіни (і підземної, і надземної частин) викладали з квадратів „дерні". Поверх стін ішли платви, на них — поперечна балка і дубова стеля. Стелю встеляли мохом та соломою. Над „погребом" робили невисокий двосхилий дах на кроквах, вкритий соломою. Крокви опиралися на платви поздовжніх стін. Вхід у погреб робили не у стелі, а в одній із причілкових стін (прибудовували тамбур, влаштовували земляні сходи)⁹¹.

За словами респондентів, льохи з „дерні" можна було використовувати (з незначними ремонтами) 20—25 років⁹². Цей матеріал мав добре теплоізоляційні властивості, був досить довговічним та непогано утримував земляні стіни (без додаткових підпор). У роки війни селяни Залужжя, які втратили житло, застосовували „дерню", влаштовуючи землянкові тимчасові житла („землянки")⁹³, заглиблені у пагорб. Цікаво, що у деяких регіонах українці (українські козаки) з дерну споруджували хати⁹⁴. Ф. Вовк висловлює припущення, що „початок будов такого роду слід, маєтися, шукати в уживанні дерну, щоб робити невеличкі стінки довкола землянок, що були тільки з однієї стріхи або з ями з стріхою над нею"⁹⁵. Автор підкреслює: „Такий ужиток дерну трапляється і тепер, і цілком природно буде припустити, що від споруджування таких стінок міг стати і перехід до будування цілих будинків"⁹⁶.

У деяких населених пунктах обстежуваного регіону побутували „погреби" зрубної конструкції⁹⁷. Зокрема, у такій техніці іх будували в с. Кричильськ Сарнівського р-ну. Розкопували прямокутну у плані яму завглибшки приблизно 2 м. Навколо яму обкладали зрубом („в вугли" або „в замки"). Врубували балки, по них настеляли „столю", яку присипали кострицею. В стелі влаштовували лаз („вікно"). У погріб спускалися по драбині. Над погребом робили двосхилий дах-„кришу" (у с. Будимля Дубровицького р-ну такий дах називали „станок"). Його причілки закладали деревом, а в одному — влаштовували невеличкі двері⁹⁷. Крокви даху врубували у верхній вінець зрубу. Часто над „погребом" влаштовували

⁹⁰ Зап. 24 липня 2008 р. у с. Любикович Сарнівського р-ну Рівненської обл. від Катериної Андрія Мироновича, 1927 р. н.

⁹¹ Зап. 31 липня 2008 р. у с. Залужжя Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Котяша Тимофія Івановича, 1937 р. н.

⁹² Там само.

⁹³ Там само.

⁹⁴ Вовк Х. Етнографічні особливості... — С. 98.

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Льохи зрубної конструкції ми зафіксували у с. Будимля, Шахи Дубровицького с. Кричильськ Сарнівського р-нів.

⁹⁷ Зап. 26 липня 2008 р. у с. Кричильськ Сарнівського р-ну Рівненської обл. від Пітера Терентія Івановича, 1929 р. н.

„погрібник” (своєрідну комірчину), продовжуючи зруб догори, вище від рівня стелі на 0,5—0,7 м (3—5 вінців). У деяких будівлях висота „погрібника” сягала 1,2—1,5 м⁹⁸.

У згаданому селі ми обстежили „льох” („погреб”) аналогічної конструкції, збудований у другій половині ХХ ст. Прямокутна у плані яма ($2,5 \times 3,5$ м) завглибшки приблизно 2 м обкладена сосновим зрубом із брусів „в вугол”. На рівні поверхні землі у зруб врубано три поперечні балки, на яких лежить настил стелі, присипаний кострицею. У стелі люк-лаз. Над рівнем стелі зруб виведено на 6 вінців (до 0,7 м). Споруда перекрита двосхилим дахом на 3 парах кроков. Щити даху зашальовані горизонтальними брусами. У передньому причілку — двері у „погрібник”, з якого через люк драбиною спускалися у „погреб”.

Інколи стеля погреба була трохи вище від поверхні ґрунту (це залежало від локальних умов). Якщо ця висота не перевищувала 0,5 м, у „погрібник” піднімались по одній чи кількох дерев’яних сходинках, а звідти у „погреб” потрапляли через люк. Надземну частину ззовні, обставляли призьбою (система колів, дощок та присипка костриці). Коли ж відстань від стелі до поверхні ґрунту перевищувала 0,5 м, то вход у льох робили не у стелі, а в одній із причілкових стін (влаштовували тамбур, двері, земляні сходинки).

Слід зазначити, що зрубні погреби споруджували у сухих, піщаних ґрунтах. На інших ґрунтах, будуючи такі льохи, розкопували трохи ширшу яму (як правило, вона звужувалася донизу), а після встановлення зрубу простір між стінками котловану і погреба засипали сухим піском (с. Будимля). Як твердять респонденти, зруб зі соснової деревини*, залиблений у землю, швидко псувався (навіть льохи з дерну були довговічніші). Тому в цьому селі іх частіше споруджували з коленого дубового дерева, закріпленого до стінок ями стовпами. Причому тут траплялися погреби комбінованої конструкції: сам погріб — каркасний, з дуба, а надземна частина („погрібник”) — будована „в вугли” із сосни⁹⁹. Нагадаємо, що у житлобудівництві поліщуків XIX — початку ХХ ст. досить часто нижню частину зрубу (до вікон) складали з дубового дерева, а верхню — із сосни (чи осики)¹⁰⁰.

Місцями траплялися погреби зрубної конструкції цілковито наземні. Зокрема, ми обстежили таку споруду на хуторі Мокрій (с. Великі Озера Дубровицького р-ну). Погріб збудований „в вугли” із соснового бруса. У нижній площині вінців вибраний поздовжній паз („дрячка”), між вінцями — мохова прокладка. Шви промашенні глиною. Долівка глинобитна, залиблена в землю на 0,1 м. Стеля дерев’яна, її встеляли мохом та присипали піском. Висота споруди (від долівки до стелі) сягає 1,8 м. Дах двосхилий, колись був під соломою. Навколо споруди досить висока (0,7 м) призьба, обрамлена брусами. У зимові місяці погріб обігрівали жаром, який заносили в чавунці. У загальних рисах описаний погріб майже нічим

⁹⁸ Зап. 26 липня 2008 р. у с. Кричильськ Сарнівського р-ну Рівненської обл. від Добриника Захара Піменовича, 1932 р. и.

* З дубової деревини зрубів не робили (а якщо й робили, то дуже рідко), бо дуб важко піддається обробітку.

⁹⁹ Зап. 7 серпня 2008 р. у с. Будимля Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Торського Павла Васильовича, 1924 р. и.

¹⁰⁰ Радович Р. Підбір та заготовлення будівельної деревини на правобережному Полісі // Народознавчі зошити. — 1998. — № 1. — С. 54.

не відрізняється від поліської „стебки“ (хіба що стіни — внутрішні, і зовнішні — та стеля не білени). Однак треба сказати, що зрубні наземні „погреби“ у загаданих районах будували досить рідко.

Зазначимо, що в деяких місцевостях Середнього Полісся траплялися „льохи“ з плоским дахом-стелею (іх влаштовували переважно у пагорбах). У контексті сказаного на увагу заслуговує льох у с. Великий Кобилин Овруцького р-ну (Словечансько-Овруцький кряж), який ми обстежили і вже згадували в інших публікаціях¹⁰¹. У цьому селі поряд із зрубними наземними стебками робили „копані льохи“. Сприяли цьому глинисті ґрунти — „земля тут не піщана, а цеглова“. Льох, який ми обміряли, споруджений ще „до воїни“ (у першій половині — середині ХХ ст.). У сухому пагорбі викопана прямокутна у плані ($2,4 \times 3,1$ м) яма завглибшки 1,76 м. Стіни її обкладені коленами дубовими плахами. До стін котловану плахи притиснуті вертикальними дубовими стовпами-стояками (розміщені по чотирьох кутах і посередині трьох стін (крім входної). Ще один стояк поставлено посередині споруди. На стовпи вкладено три поперечні горизонтальні „клади“. На них — „накладна“ стеля з дубових плах. Зверху стеля встелена соломою, присипана досить грубим шаром костриці (запобіжний засіб проти щурів) і шаром землі приблизно метр. По цьому насаджено „раж“. Насип влаштовано з урахуванням відведення дощової води. До льоху входять через похилий лаз завдовжки 3,15 м (висота лазу 1,38 м, ширина — 1,4 м). Конструкція стін і стелі лазу така ж, як і в льоху. Долівка глинистна. У землі вирізано сім сходинок (45×23 см). Льохи („ямки“) з плоским дахом-стелею траплялися у с. Селець Дубровицького р-ну. Тут їх влаштовували на рівній поверхні. Яму обкладали („заложували“) дубовою деревиною, настеляли „столю“, утеплювали її кострицею, насипом землі, а зверху накладали грубий шар „вішу“ (торішнього чи непридатного для користування сіна — „смете“)¹⁰². На нашу думку, цей конструктивний різновид можна розглядати як варіант льохів із суміщеними конструкціями стелі та даху.

Аналогічні споруди побутували і в інших регіонах України. Льохи з „плоским дахом, поверх якого насипають товсту верству землі та прикривають свіжим дерном“, згадує Ф. Вовк¹⁰³. „Погреби“ такої ж конструкції зі стелею, вкритою шаром соломи чи очерету із земляною присипкою „затвоями 1/4 аршина“, які на зиму вкривали лантухами соломи чи „матка-ми“ зі зв’язаних солом’яніх пучків, описує П. Чубинський¹⁰⁴.

На Поліссі побутували й інші прижистки для зберігання коренеплодів. Наприклад, погреби у сінях чи коморі, односезонні „кіпці“ („ями“, „ямки“, „копці“, „копци“, „копіці“, „купчики“, „скопці“, „сковщи“, „стропчи“, „катаги“, „бурти“) — споруди ямного типу, призначенні для зберігання картоплі на насіння тощо. Проте розгляд їх виходить за межі нашого дослідження¹⁰⁵.

¹⁰¹ Радович Р. Тимчасове житло поліщуків. — С. 489—490.

¹⁰² Зап. 5 липня 2008 р. у с. Селець Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Ярошевича Петра Кіндратовича, 1928 р. н.

¹⁰³ Вовк Х. Етнографічні особливості... — С. 116.

¹⁰⁴ Чубинський П. П. Малоросії Юго-Западного краю... — С. 397—398.

¹⁰⁵ Вони являли собою насип картоплі конусоподібної форми, встелений соломою (чи іншим) та присипаний землею або піском. Ці споруди теж відрізнялися локальними конструктивними різновидами (прямокутні або круглі у плані, більше чи менше заглиблі в ґрунт тощо). Наприклад, у с. Тереница Олевського р-ну їх влаштовували таким чином: „ви-

Підсумовуючи, можемо констатувати таке:

1. Основними вимогами, які полицюки ставили до землянкових та напівземлянкових господарських льохів, призначених для зберігання тепло-любих продуктів рільництва, були сухість, провітрюваність, максимальна уbezпеченість від тепловтрат, промерзання тощо. Аналогічні вимоги ставили, споруджуючи житлові будівлі. Тому в конструктивному та просторово-архітектурному сенсі споруди, призначенні для зберігання коренеплодів, мають багато спільних із житлом рис.

2. У влаштуванні заглиблениго чи напівзаглиблого тимчасового житла поліські пастухи, лісоруби, смолокури використовували ті самі техніки і технології, що й у будівництві господарських льохів. Льохи відрізнялися хіба що деякими елементами, пов'язаними з їх функціональним використанням (наявністю печі чи відкритого вогнища, комина, віконець, піщаної присипки стелі біля комина тощо).

3. У разі втрати постійного житла місцеве населення могло тимчасово замешкувати господарські льохи. І, навпаки, тимчасова житлова землянка чи напівземлянка після спорудження нового житла могла використовуватись для господарських потреб (як льох).

4. Відмінні конструктивні типи землянкових та напівземлянкових господарських споруд (із суміщеннями конструкціями покриття і перекриття, з окремою утепленою стелею і дахом над нею, складені з дерну, з подвійними утепленими стінами, зрубні тощо), правдоподібно, слугують ілюстрацією окремих етапів формування землянкового та напівземлянкового житла, його конструктивів, окремих елементів.

Враховуючи сказане, стає зрозумілим, що докладне дослідження конструктивних особливостей та технології спорудження заглиблених у землю господарських „погребів“ (призначених для зберігання коренеплодів) дає можливість з'ясувати низку важливих питань, пов'язаних із специфікою влаштування землянкових та напівземлянкових жителів.

Roman RADOVYCH

POLISSIA CELLAR AS A SOURCE OF THE RECONSTRUCTION OF DOMICILE OF THE DUGOUT AND SEMI-DUGOUT TYPE

This article analyses the main constructive types of Polissia dugout and semi-dugout cellars, made as a keeping place for edible root plants: with the combined constructions of covering and ceiling; and with the separate roof and ceiling. The specific variants of walls organisation were examined, as well as the usage of constructing techniques and technologies. The parallels are drawn between the technological peculiarities of utility cellars construction and the dugout and semi-dugout housing construction.

Бирали високу місність, копали ямку глибиною в колись, наскрізя буторок картопки, зерху — солома, земля; як почалися морози, закривали дубовим листом, а по верху — сметом. щоб вітер не збивав; з соломки-правильці робили душішок" (див. Зал. 22 липня 1997 р. у с. Теребинці Олевського р-ну Житомирської обл. від Левчука Миколи Архиповича, 1927 р. н.)